

PROF. DR. HAB. WOJCIECH SŁOMSKI

Uniwersytet Vizja w Warszawie (Polska)

Philosopher, theologian, research interests: history of philosophy, Polish philosophy, dogmatic theology, pedagogy

CC-BY-NC-ND 4.0 Deed

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1532-0341>

E-mail: w.slomski@vizja.pl

EDUCATING FOR RESPONSIBILITY TOWARDS CREATION: INTEGRAL ECOLOGY IN THE TEACHING OF PATRIARCH BARTHOLOMEW I

Wychowanie do odpowiedzialności za stworzenie. Ekologia integralna w nauczaniu patriarchy Bartłomieja I

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2025.37.04>

Wstęp

Współczesny kryzys ekologiczny stał się jednym z najpoważniejszych wyzwań dla człowieka XXI wieku. Postępująca degradacja środowiska naturalnego - od zmian klimatycznych, poprzez utratę bioróżnorodności, aż po zanieczyszczenie powietrza, wód i gleb - podważa nie tylko równowagę ekosystemów, ale także integralność życia społecznego, gospodarczego i kulturowego. Co więcej, odsłania on wymiar antropologiczno-etyczny: uderza w samą kondycję moralną i duchową człowieka, dotykając jego fundamentalnych relacji z Bogiem, bliźnimi i światem stworzonym. Innymi słowy, problem ekologiczny nie da się już dłużej zredukować do sfery technologii i regulacji - posiada on strukturę głęboką, teologiczną i pedagogiczną¹.

W tym kontekście Kościoły chrześcijańskie - zarówno w tradycji zachodniej, jak i wschodniej - podjęły konsekwentną refleksję nad ekologią jako integralną częścią doktryny, duchowości i praktyki wychowawczej. W Kościele katolickim ważnym punktem odniesienia stała się encyklika *Laudato si'*, w której papież Franciszek proponuje kategorię „ekologii integralnej” (*ecologia integrale*) - hermeneutykę łączącą troskę o naturę z troską o człowieka i życie społeczne, kulturalne oraz duchowe: „Nie ma dwóch oddzielnych kryzysów, jeden środowiskowy, a drugi społeczny, ale jest jeden złożony kryzys społeczno-ekologiczny”². To, co Franciszek streszcza formułą „*tutto è connesso*” - „wszystko jest ze sobą połączone”³, w tradycji prawosławnej od dawna wybrzmiewa jako kosmiczny horyzont ekonomii zbawienia.

Szczególne miejsce w tym procesie zajmuje Ekumeniczny Patriarcha Konstantynopola Bartłomiej I (ur. 1940), określany mianem „zielonego patriarchy”. Od początku swej posługi podkreśla on nierozzerwalną więź pomiędzy wiarą chrześcijańską a odpowiedzialnością za stworzenie; ekologię ukazuje nie jako temat marginalny, lecz jako wymiar duchowości i pedagogii chrześcijańskiej⁴. W jego ujęciu niszczenie przyrody nie jest wyłącznie problemem politycznym czy ekonomicznym, ale nade wszystko problemem moralnym i duchowym,

¹ Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015, nr. 139; J. Morawa, *Ekologia integralna w nauczaniu Kościoła katolickiego*, Kraków 2017, s. 15–23.

² Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015, nr. 139.

³ Tamże.

⁴ I. Bartholomew, *Cosmic Grace, Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch*, red. J. Chryssavgis, Grand Rapids–MI 2003, s. 17-19. I. Bartholomew, *In the World, Yet Not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, ed. J. Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2010, s. 205-230.

wręcz grzechem wobec Boga i bliźniego. Słynna formuła, wypowiedziana w kontekście międzynarodowych inicjatyw na rzecz ochrony środowiska, oddaje sedno tej diagnozy: „*To commit a crime against the natural world is a 'sin'*” - „Popełnić przestępstwo przeciw światu naturalnemu to «grzech»”⁵.

Już biblijny opis stworzenia nadaje światu status teologiczny i moralny. Po dziele stwórczym słyszymy:

GR: «Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς πάντα ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν.»⁶

Vg: *Viditque Deus cuncta quae fecerat, et erant valde bona*

PL: „I widział Bóg, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre.”

Dobroć stworzenia nie znosi odpowiedzialności człowieka, lecz ją warunkuje. Gdy autor Księgi Rodzaju określa powołanie człowieka w raj, używa dwóch czasowników, które konstruują teologiczno-pedagogiczną matrycę „powiernictwa”:

GR: «...ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν.»⁷

Vg: *...operari et custodire* -

PL: „...aby [ogród] uprawiał i doglądał.”

Tu streszcza się chrześcijańska dydaktyka ekologii: pracować dla dobra ogrodu i zarazem go strzec - jako szafarz, nie suweren⁸.

Kosmiczny wymiar ekonomii zbawienia rozwija św. Paweł:

GR: «οἴδαμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συνστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν.»⁹

PL: „Wiemy przecież, że całe stworzenie współ-jęczy i współ-rodzi aż dotąd.”

Czasowniki z prefiksem *συν-* odsłaniają wspólnotę losu ludzi i reszty stworzenia: dramat i nadzieja kosmosu wpisują się w Paschę Chrystusa, a więc w centrum katechezy i pedagogiki chrześcijańskiej¹⁰.

Perspektywa patrystyczna dopełnia tę biblijną matrycę. Maksym Wyznawca konstatuje, że „οἱ λόγοι τῶν ὄντων ἐν τῷ Λόγῳ” - „logoi rzeczy [wewnętrzne racje bytów] są w Logosie”; ostatecznym celem jest przywrócenie harmonii między logoi stworzeń a Logosem (Maximus, *Ambigua*). Jan Damasceński zaś, broniąc sakramentalności świata, powie: „οὐ γὰρ φαῦλον ἢ ὕλη· ἀγαθὴ γάρ” - „materia nie jest zła; przeciwnie, jest dobra” (*De fide orthodoxa* II, 12). Te dwa patrologiczne akcenty - kosmologia logoi i dobroć materii - stanowią teologiczne rusztowanie dla ekologii integralnej, w której „użycie” rzeczy ma charakter eucharystyczny, to znaczy wdzięczny i umiarkowany¹¹.

W tradycji wschodniej intuicje te przenika liturgia. Wielka Ektienia modli się:

GR: «Ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.» -

PL: „Za sprzyjającą pogodę, obfitość owoców ziemi i czasy pokoju, módlmy się do Pana.”

Są to nie jedynie „prośby o warunki atmosferyczne”, ale mistagogia świata jako daru — codzienna katecheza odpowiedzialności i wdzięczności¹².

Na tym tle nauczanie Bartłomieja I zyskuje profil programowy. Jego inicjatywy — międzynarodowe sympozja poświęcone morzom i rzekom (Egej, Dunaj, Amazonka,

⁵ I. Bartholomew, *Cosmic Grace...*, s. 209.

⁶ Rdz 1,31

⁷ Rdz 2,15

⁸ J. Górka, *Ekologia integralna. Inspiracje encykliki Laudato si'*, WAM, Kraków 2016, s. 41-58.

⁹ Rdz 8,22.

¹⁰ N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 265-286.

¹¹ Euchologion, *Liturgia św. Jana Chryzostoma; Wielka Ektienia; Mēnaion 1 IX – Dzień modlitwy za stworzenie; Menaion 6 I – Theofania*, s. 55-82.

¹² Euchologion, *Liturgia św. Jana Chryzostoma; Wielka Ektienia; Mēnaion 1 IX – Dzień modlitwy za stworzenie; Menaion 6 I – Theofania*, s. 19-28.

Missisipi), coroczne modlitwy za stworzenie (1 IX), liczne orędzia i publikacje — miały charakter interdyscyplinarny i ekumeniczny¹³. Wybrzmiewają w nich cztery akcenty, które wprost przekładają się na język pedagogiki chrześcijańskiej:

Ekologia jako kwestia duchowa — troska o stworzenie jest aktem wiary; jej zaniedbanie jest grzechem.

Ekologia jako asceza (ἄσκησις) — post, prostota, samodyscyplina to szkoła wolności wobec rzeczy i lekarstwo na konsumpcjonizm: „*Asceticism is not about denial; it is about freedom*”¹⁴.

Ekologia jako solidarność — pierwszymi ofiarami degradacji są ubodzy i przyszłe pokolenia; miłość bliźniego implikuje odpowiedzialność środowiskową¹⁵.

Ekologia jako liturgia — świat jest ikoną; nadużycie stworzeń jest formą „anty liturgii”¹⁶.

Nieprzypadkowo papież Franciszek w *Laudato si'* wskazał Bartłomieja jako ważne źródło inspiracji dla katolickiego ujęcia ekologii integralnej¹⁷. Zbieżność dotyczy nie tylko wrażliwości, ale struktury pojęciowej: tożsamy jest horyzont „połączoności” relacji (Bóg–człowiek–stworzenie), zbieżny etos umiarkowania i wspólnotowości oraz sakramentalna „gramatyka” materii.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie przesłania patriarchy Bartłomieja w perspektywie **pedagogiki chrześcijańskiej**, ze szczególnym uwzględnieniem kategorii ekologii integralnej. Artykuł odpowiada na trzy pytania badawcze:

(1) Jakie elementy nauczania Bartłomieja I można określić mianem ekologii integralnej?

(2) W jaki sposób jego przesłanie wpisuje się w tradycję pedagogiki chrześcijańskiej - rozumianej jako formacja całościowa (duchowa, moralna, intelektualna, społeczna)?

(3) Jakie implikacje pedagogiczne wynikają z tego przesłania dla współczesnej edukacji religijnej i społecznej (rodzina, parafia, szkoła, wspólnota obywatelska)?

Teza artykułu brzmi: *ekologia integralna, w ujęciu patriarchy Bartłomieja, stanowi integralny wymiar pedagogiki chrześcijańskiej; wychowanie chrześcijańskie obejmuje nie tylko relację do Boga i bliźnich, ale także do stworzenia, które jest darem Bożym i przestrzenią realizacji powołania człowieka*. Ta teza znajduje potwierdzenie w biblijnej i patrystycznej teologii stworzenia¹⁸, w liturgii Kościoła¹⁹, w magisterium katolickim²⁰, oraz w programowych wypowiedziach i praktykach patriarchy Bartłomieja²¹.

Literatura teologiczna i ekologiczna szeroko opisuje wkład Bartłomieja w rozwój chrześcijańskiej ekologii. John Chryssavgis²² przedstawił syntetycznie wizję ekologiczną i inicjatywy patriarchy, akcentując ich duchowo-liturgiczne osadzenie; w późniejszej książce rozwinął motyw sakramentalności stworzenia²³. W polskim piśmiennictwie pojawiają się

¹³ I. Bartholomew, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*, Doubleday, New York 2008, s. 154-167. I. Bartholomew, *In the World....*, s. 205-230.

¹⁴ I. Bartholomew, *Cosmic Grace....*, s. 112.

¹⁵ I. Bartholomew, *In the World....*, s. 219.

¹⁶ Tamże, s. 221-227.

¹⁷ Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015, nr. 8.

¹⁸ Rdz 1–2; Rz 8. Bazyli z Cezarei, *Homiliae in Hexaëmeron*. Jan Damasczeński, *De fide orthodoxa; De imaginibus orationes tres*. Maksym Wyznawca, *Ambigua*.

¹⁹ *Euchologion, Liturgia....*, s. 19-28.

²⁰ CA 38; CV 48–51. Franciszek, *Laudato si'....*, nr. 8.

²¹ I. Bartholomew, *Cosmic Grace....*, s. 201. I. Bartholomew, *Encountering....*, s. 30. I. Bartholomew, *In the World....*, s. 202.

²² J. Chryssavgis, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew* Fordham University Press, New York 2012.

²³ J. Chryssavgis, *Creation as Sacrament: Reflections on Ecology and Spirituality*, T&T Clark, London 2019.

opracowania systematyzujące pojęcie „ekologii integralnej” w ujęciu katolickim²⁴, a w wymiarze pedagogicznym - analizy konsekwencji wychowawczych postulatów integralności²⁵. O samej „ekologii ludzkiej” mówił wcześniej Jan Paweł II²⁶, a związek troski o stworzenie z pokojem społecznym podkreślał Benedykt XVI²⁷.

Luka badawcza dotyczy jednak czegoś bardziej szczegółowego: relatywnie rzadko łączy się systematycznie prawosławne ujęcie Bartłomieja (asceza, kosmiczna liturgia, grzech ekologiczny) z **pedagogiką chrześcijańską** rozumianą jako program formacyjny i dydaktyczny (rodzina–parafia–szkoła). Niniejszy artykuł proponuje zatem *pedagogiczne odczytanie* „ekologii integralnej” Bartłomieja: od fundamentów biblijno-patrystycznych, przez logikę liturgii, aż po konkretne dyspozycje i praktyki formacyjne (wdzięczność–umiarkowanie–solidarność).

Przez „**ekologię integralną**” rozumiem - za Franciszkiem - ujęcie, które łączy wymiar naturalny z etycznym, społecznym, gospodarczym, kulturowym i duchowym, a zatem odrzuca izolowanie „środowiska” od „społeczeństwa”²⁸. W prawosławnej wersji tej integralności akcent spoczywa na kosmicznej liturgii i ascezie: materia „jest dobra” (*ἀγαθὴ ἡ ὕλη*) i ma powołanie sakramentalne²⁹; logoi stworzeń są wpisane w Logos³⁰. Wreszcie, aksjomat biblijny, który pełni funkcję *norma normans* niniejszych rozważań, brzmi:

GR: «τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.» -

Vg: *Domini est terra et plenitudo eius.* -

PL: „Do Pana należy ziemia i to, co ją napełnia”³¹.

Na tej ramie teoretycznej opieram triadę pedagogiczną, która porządkuje dalszy wywód: **contemplatio** (widzieć świat jako ikonę), **conversio** (wybierać styl ascezy - wolność wobec rzeczy), **communio** (działać we wspólnocie - solidarność z ubogimi i odpowiedzialność międzypokoleniowa). Triada ta wynika z logiki eucharystycznej: „**Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέρομεν, κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα**” - „Twoje z Twoich Tobie przynosimy, za wszystko i we wszystkim”³².

Metodologicznie artykuł łączy analizę:

(1) **źródeł teologicznych i liturgicznych**³³,

(2) **nauczania hierarchów Kościoła**³⁴,

(3) **literatury przedmiotu**³⁵).

Wkład artykułu polega na **systematycznym przełożeniu** prawosławnej wizji ekologii Bartłomieja (asceza – kosmiczna liturgia – grzech ekologiczny) na **język pedagogiki**

²⁴ J. Górka, *Ekologia...*, s. 70. J. Morawa, *Ekologia integralna w nauczaniu Kościoła katolickiego* WAM, Kraków 2017.

²⁵ A. Posacki, *Ekologia integralna jako kategoria pedagogiki katolickiej*, „Paedagogia Christiana” 2017, nr 2(40), s. 27–45. P. Skibiński, *Ekologia integralna jako wyzwanie dla wychowania chrześcijańskiego*, „Pedagogika Katolicka” 2019, nr 13(2), s. 11–28.

²⁶ CA 38.

²⁷ Benedykt XVI, *Caritas in veritate*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 2009.

²⁸ Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015, nr. 137-162.

²⁹ Jan Damasceński, *De fide orthodoxa* II, 12.

³⁰ Maksym Wyznawca, *Ambigua*.

³¹ Ps 23[24],1; Septuaginta; Vulgata.

³² Anafora; Euchologion.

³³ *Biblia w edycjach krytycznych - Septuaginta, Vulgata, Novum Testamentum Graece*; teksty patrystyczne — Bazyli, Maksym, Jan Damasceński; księgi liturgiczne — *Euchologion, Ménaion*.

³⁴ I. Bartholomew, *Cosmic Grace...*, s. 202; *Encountering ...*, s. 50.; *In the World, ...*, s. 30. Jan Paweł II, *Veritatis splendor* Watykan 1993; Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, *Laudato si'* Watykan 2015.

³⁵ I. Bartholomew, *Cosmic Grace...*, s. 202; *Encountering ...*, s. 50.; *In the World, ...*, s. 30. Jan Paweł II, *Veritatis splendor* Watykan 1993; Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, *Laudato si'* Watykan 2015. Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015.

chrześcijańskiej. Proponuję spójny model formacyjny, w którym biblia, patrystyka i liturgia stają się źródłami dyspozycji i praktyk wychowawczych (wdzięczność, umiar, solidarność), a „ekologia integralna” jest nie dodatkiem do katechezy, lecz jej **wewnętrzną gramatyką**. W ten sposób artykuł wypełnia wspomnianą lukę badawczą: łączy dorobek teologii prawosławnej³⁶ z postulatami współczesnej pedagogiki chrześcijańskiej³⁷, pogłębiając jednocześnie dialog z nauczaniem katolickim³⁸.

1. Ekologia integralna - kontekst teologiczno-pedagogiczny

W drugiej dekadzie XXI wieku pojęcie „ekologii integralnej” stało się kategorią konstytutywną dla samoświadomości chrześcijaństwa oraz dla pedagogiki inspirowanej wiarą. Decydujący impuls nadała encyklika papieża Franciszka *Laudato si'*³⁹, która - nawiązując do duchowości św. Franciszka z Asyżu - domaga się spojrzenia całościowego na kryzys współczesności: troska o świat stworzony jest nierozdzielna z troską o człowieka, rodzinę, życie społeczne i duchowe. Programowe sformułowanie brzmi: „Nie ma dwóch oddzielnych kryzysów, jeden środowiskowy, a drugi społeczny, ale jest jeden złożony kryzys społeczno-ekologiczny”. Hermeneutyka jedności - *tutto è connesso* - ma tu charakter nie tylko opisowy, lecz normatywny: wyznacza metodologiczną powinność pedagogiki chrześcijańskiej, która ma „wychowywać do pełni”⁴⁰, a więc do relacji z Bogiem, bliźnim i stworzeniem.

Równoległe - a miejscami prekursorcko - analogiczny horyzont rozwija tradycja prawosławna. W nauczaniu Ekumenicznego Patriarchy Bartłomieja I, zwanego „Zielonym Patriarchą”, ekologia zostaje organicznie sprzężona z ascezą, liturgią i pokojem społecznym⁴¹. Świat stworzony nie jawi się tu jako neutralne „tło” ludzkiej egzystencji, lecz jako „ikona Boga”, widzialny znak niewidzialnej rzeczywistości⁴². W języku liturgii bizantyjskiej natura zostaje włączona w modlitwę Kościoła; już Wielka Ektienia przywołuje dobro ładu przyrodniczego i społecznego w trybie błagalnym

GR: «Υπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» —

PL: „Za sprzyjającą pogodę, obfitość owoców ziemi i czasy pokoju, módlmy się do Pana.”

Nie jest to ornament retoryczny, ale rdzeń teologiczny: świat i pokój to przestrzenie, w których objawia się dobroć Stwórcy i odpowiedzialność człowieka⁴².

Niniejszy rozdział rozwija i porządkuje kontekst teologiczno-pedagogiczny „ekologii integralnej”, zestawiając katolickie ujęcie *Laudato si'* z prawosławnym dziedzictwem kosmicznej duchowości oraz z intuicjami patrystycznymi. Wywód ma charakter

³⁶ I. Bartholomew, *Cosmic Grace...*, s. 202; *Encountering*, s. 50.; *In the World, ...*, s. 30. Jan Paweł II, *Veritatis splendor* Watykan 1993; Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, *Laudato si'* Watykan 2015. Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015.

³⁷ A. Posacki, *Ekologia integralna jako kategoria pedagogiki katolickiej*, „Paedagogia Christiana” 2017, nr 2(40), s. 27–45; P. Skibiński, *Ekologia integralna jako wyzwanie dla wychowania chrześcijańskiego*, „Pedagogika Katolicka” 2019, nr 13(2), s. 11–28.

³⁸ Jan Paweł II, *Centesimus annus*, Watykan 1991, s. 38; Benedykt XVI, *Caritas in veritate*, Watykan 2009, s. 48–51; Franciszek, *Laudato si'*, Watykan 2015, s. 137–162.

³⁹ Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015, nr 139.

⁴⁰ Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015., nr 11, 137-162, 202-221.

⁴¹ I. Bartholomew, *Cosmic Grace...*, s. 202; *Encountering*, s. 50.; *In the World, ...*, s. 30. Jan Paweł II, *Veritatis splendor* Watykan 1993; Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, *Laudato si'* Watykan 2015; Benedykt XVI, *Caritas in veritate* Watykan 2009; Franciszek, Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015.

⁴² J. Chryssavgis, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew* 2012, s. 19–28; J. Chryssavgis *Creation as Sacrament: Reflections on Ecology and Spirituality* 2019, s. 55–82.

historyczno-teologiczny i mistagogiczny, a jego celem jest wykazanie, że integralna ekologia nie stanowi „dodatku” do wychowania chrześcijańskiego, lecz jego wewnętrzną gramatykę: sposób widzenia, oceniania i działania.

2. Definicja i źródła pojęcia

Laudato si' redefiniuje „środowisko” w sposób relacyjny: nie jest ono bezosobowym otoczeniem, lecz „szczególną relacją między naturą a społeczeństwem”⁴³. Z tego ujęcia wyrasta kategoria „ekologii integralnej” (rozdz. IV), która splata w jednym spojrzeniu wymiary naturalny, etyczny, społeczny, gospodarczy, kulturowy i duchowy⁴⁴. Edukacja ekologiczna - nadto - nie może ograniczać się do transferu informacji i rozwiązań technicznych; ma formować cnoty, styl życia i kontemplację, prowadząc do „nawrócenia ekologicznego”⁴⁵. Jednym z kluczowych punktów jest sprawiedliwość międzypokoleniowa: „Solidarność międzypokoleniowa (...) nie jest opcją, ale kwestią sprawiedliwości”⁴⁶. To przesuwa myślenie pedagogiczne z perspektywy krótkiego horyzontu użytecznego na logikę dziedziczenia wspólnego domu.

Tradycja prawosławna - zwłaszcza w ujęciu Bartłomieja - antycypuje i pogłębia tę wizję, kładąc nacisk na kosmiczny wymiar zbawienia, „ikonowość” świata i etos ascezy. Bartłomiej diagnozuje degradację środowiska jako rzeczywistość moralną i duchową, określając ją mianem „grzechu” przeciw darowi Stwórcy⁴⁷. W konsekwencji akcent zostaje przesunięty z „posiadania” na „eucharystyczne używanie” świata, to znaczy na wdzięczne, powściągliwe i solidarne korzystanie z darów⁴⁸.

3. Teologiczne podstawy ekologii integralnej

Chrześcijańska ekologia rodzi się z doktryny stworzenia. Afirmację dobra świata wyraża puenta pierwszego rozdziału Księgi Rodzaju:

LXX: «καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς πάντα ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν»⁴⁹

Vg: *Viditque Deus cuncta quae fecerat, et erant valde bona* -

PL: „I widział Bóg, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre.”

Zarazem człowiek zostaje postawiony w ogrodzie, by „pracować i strzec”:

LXX: «...ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν»⁵⁰

Vg: *...operaretur et custodiret* -

PL: „...aby go uprawiał i doglądał.”

Dwa czasowniki - *ἐργάζεσθαι* (pracować, uprawiać) i *φυλάσσειν* (strzec, ochraniać) - zakreślają model powiernictwa: panowanie nad ziemią nie oznacza zawłaszczenia, lecz służbę porządkowi stworzenia⁵¹.

W tajemnicy Wcielenia Bóg przyjmuje ludzką naturę i - poprzez nią - wchodzi w solidarność z całym światem materialnym. Św. Paweł dopowiada kosmiczny wymiar odkupienia:

⁴³ Franciszek, *Laudato si'*, Watykan 2015, nr 139.

⁴⁴ Franciszek, *Laudato si'*, Watykan 2015, nr 137-162.

⁴⁵ Franciszek, *Laudato si'*, Watykan 2015, nr 137-162, nr 202-221.

⁴⁶ Franciszek, *Laudato si'*, Watykan 2015, nr 137-162, nr 159.

⁴⁷ B. I. Bartholomew, *Cosmic Grace, Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch*, ed. J. Chryssavgis 2003, s. 95-115; *In the World, Yet Not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew* 2010, s. 205-230.

⁴⁸ B. I. Bartholomew, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today* 2008, 158-167.

⁴⁹ Rdz 1,31.

⁵⁰ Rdz 2,15.

⁵¹ J. Górka, *Ekologia integralna. Inspiracje encykliki Laudato si'* 2016, s. 41-58; J. Morawa, *Ekologia integralna w nauczaniu Kościoła katolickiego* 2017, s. 25-44.

GR: «οἶδαμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συνστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν»⁵²-

PL: „Wiemy przecież, że całe stworzenie współ-jęczy i współ-rodzi aż dotąd.”

Prefiks *συν-* (*syn-*stenazei, *syn-*ōdinei) podkreśla współudział kosmosu w dramacie i nadziei człowieka. Odkupienie ma więc zasięg „kosmiczny”, co wprost rezonuje z intuicjami tradycji wschodniej⁵³.

Patrystyka nadaje tej wizji mięśistość. Jan Damasceński broni dobroci materii:

GR: «οὐ γὰρ φαῦλον ἢ ὕλη· ἀγαθὴ γάρ»

PL: „Materia nie jest zła; przeciwnie, jest dobra.”

Skoro Bóg czyni materię narzędziem łaski (woda, olej, chleb, wino), to pedagogia chrześcijańska musi uczyć „sakramentalnego spojrzenia”: świat nie przesłania Boga - on do Niego prowadzi.

4. Kosmiczna tradycja patrystyczna i jej rezonans pedagogiczny

W *Hexaëmeron* Bazyle Wielki łączy egzegezę Rdz 1 z kontemplacją natury: porządek i piękno stworzeń stanowią „księgę” mądrości, w której prześwieca Logos⁵⁴. Maksym Wyznawca rozwija metafizykę sensu: stworzenia mają swoje *λόγοι* (*logoi*), wewnętrzne racje i cele, które istnieją w Logosie; celem jest *ἀνακεφαλαίωσις* - zjednoczenie *logoi* w Logosie⁵⁵. Te intuicje fundują pedagogię, która nie rozdziela wiedzy przyrodniczej i mądrości duchowej, lecz prowadzi do „użycia eucharystycznego”:

GR (Anafora): «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέρομεν, κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα» -

PL: „Twoje z Twoich Tobie przynosimy, za wszystko i we wszystkim”.

5. Zasady pedagogiczne ekologii integralnej

W świetle powyższych fundamentów zasady pedagogiki chrześcijańskiej układają się w cztery splecione nici:

(1) Odpowiedzialność (powiernictwo). Formacja sumienia powiernika - tego, kto „uprawia i strzeże”⁵⁶- oznacza, że każde działanie wobec przyrody ma konsekwencje duchowe i społeczne. Najkrótsza reguła brzmi:

GR: «τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς»⁵⁷-

Vg: *Domini est terra et plenitudo eius* -

PL: „Do Pana należy ziemia i to, co ją napełnia.”

(2) Umiarkowanie (asceza). Asceza nie jest negacją świata, lecz szkołą wolności wobec rzeczy - warunkiem „eucharystycznego używania” darów⁵⁸. Przekłada się to na praktyki: rytm postu i świętowania, kulturę naprawy, przeciwdziałanie marnotrawstwu.

(3) Solidarność (międzypokoleniowa i globalna). Skutki degradacji środowiska dotyczą najpierw ubogich oraz „dzieci jutra”; dlatego troska o stworzenie jest formą miłości społecznej i sprawiedliwości⁵⁹.

⁵² Rz 8,22

⁵³ N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, 2004, s. 181–205.

⁵⁴ Bazyle, *Homiliae in Hexaëmeron* II–IX; por. P. Skibiński, *Ekologia integralna jako wyzwanie dla wychowania chrześcijańskiego*, „Pedagogika Katolicka” 2019, nr 13(2), s. 13–22.

⁵⁵ Maksym Wyznawca, *Ambigua*, 7;nr 41; por. A. Świtkiewicz-Blandzi, *Maximus the Confessor: A Study of His Life and Thought*, 2000, s. 119–149; N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, 2004, s. 265–286.

⁵⁶ Rdz 2,15

⁵⁷ Ps 23[24],1.

⁵⁸ I. Bartholomew, *Cosmic Grace, Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch*, ed. J. Chrystosavgis, 2003, s. 110–115. I. Bartholomew, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today* 2008, 163–167.

⁵⁹ Franciszek, *Laudato si'* 2015, nr 49, s. 159; I. Bartholomew, *In the World, Yet Not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew* 2010, s. 221–227.

(4) Liturgiczna mistagogia (kosmiczna). Wychowanie liturgiczne - od Wielkiej Ektienii po błogosławieństwo wód w Theofanii - uczy widzieć w świetle „ikonę” łaski, a nie wyłącznie zasób do eksploatacji⁶⁰.

6. Interdyscyplinarność jako warunek integralności

Ekologia integralna domaga się współpracy dyscyplin: nauki przyrodnicze diagnozują stan ekosystemów; nauki społeczne odsłaniają splot degradacji z ubóstwem, konfliktem i migracją; teologia i etyka porządkują kryteria i sens; pedagogika syntetyzuje, przekłada i wdraża. Zadaniem pedagoga chrześcijańskiego jest formować „habitus wdzięczności i miary”: uczyć rozpoznawać dobro stworzenia, rozumieć jego kruchość, wybierać umiarkowanie i budować wspólnotę praktyk⁶¹.

Ekologia integralna - rozumiana jako *habitus* wiary - zmienia paradygmat wychowania religijnego. Katecheza, duszpasterstwo młodzieży i formacja rodzinna nie mogą ograniczać się do moralności indywidualnej i praktyk pobożnych; muszą obejmować wdzięczność (kontemplacja daru), umiarkowanie (asceza używania), solidarność (sprawiedliwość społeczna i międzypokoleniowa) oraz kult (liturgia kosmiczna). Najkrótszym skrótem tej pedagogii jest eucharystyczna formuła: «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέρομεν, κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα» - „Twoje z Twoich Tobie przynosimy, za wszystko i we wszystkim.”

W takim horyzoncie „ekologia” przestaje być tematem odrębnym od wychowania chrześcijańskiego: staje się jego wewnętrzną „gramatyką”, w której biblijne *valde bona*, paulińskie *συνστενάζει καὶ συνωδίνει* i patrystyczna obrona dobroci materii⁶² splatają się w jedną pedagogię wdzięczności, miary i komunii - pedagogię wspólnego domu.

Zakończenie

Refleksja nad nauczaniem patriarchy Bartłomieja I ukazuje, że u podstaw chrześcijańskiej ekologii integralnej leży głęboka wizja świata jako ikony i daru. W ujęciu teologii wschodniej świat stworzony nie jest jedynie neutralnym środowiskiem życia człowieka, ale „ikoną Boga”, poprzez którą Stwórca objawia swoje piękno i dobroć. Jak przypomina Księga Rodzaju: *καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἶδὸν καλὰ λίαν* (Rdz 1,31) – „A Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre”. To pierwotne biblijne świadectwo potwierdza, że rzeczywistość stworzona ma charakter daru, który należy przyjmować w postawie wdzięczności i odpowiedzialności.

Patriarcha Bartłomiej niejednokrotnie podkreśla, że chrześcijańska troska o stworzenie jest formą liturgicznej służby wobec Boga. Liturgia Kościoła Wschodniego od wieków uczy wiernych, że modlitwa obejmuje nie tylko człowieka i jego potrzeby, lecz także kosmos i jego rytm. W modlitwach eucharystycznych pojawiają się wezwania: *ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν* – „Za dobrą pogodę, obfitość plonów ziemi i czasy spokojne, do Pana módlmy się”. To ukazuje, że modlitwa Kościoła obejmuje całą rzeczywistość stworzoną, a wierny chrześcijanin nie może pozostawać obojętny na jej los.

Z kolei asceza, tak silnie akcentowana w tradycji wschodniej, jawi się jako droga wolności wobec rzeczy. Święty Paweł pisał: *ἀλλὰ ὑποπιᾶζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγῶ* (1 Kor 9,27) – „umartwiam swoje ciało i ujarzmiam je”. W wymiarze ekologicznym asceza oznacza świadomy umiar, sprzeciw wobec konsumpcjonizmu i gotowość do solidarności z

⁶⁰ J. Chrysavgis, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew* 2012, s. 19–28; *Creation as Sacrament: Reflections on Ecology and Spirituality* 2019, s. 55–82.

⁶¹ A. Posacki, *Ekologia integralna jako kategoria pedagogiki katolickiej*, „Paedagogia Christiana” 2017, nr 2(40), s. 27–45; J. Górka, *Ekologia integralna. Inspiracje encykliki Laudato si'* 2016, s. 119–148; J. Morawa, *Ekologia integralna w nauczaniu Kościoła katolickiego* 2017, s. 151–176.

⁶² Jan Damasceniński, *De fide orthodoxa* II, 12.

ubogimi. Pedagogika chrześcijańska, odczytując na nowo wezwanie do ascezy, może kształtować habitus uczniów Chrystusa jako ludzi wolnych od nadmiaru i otwartych na dar.

W tym świetle wychowanie chrześcijańskie nie ogranicza się jedynie do przekazywania wiedzy religijnej. Staje się „szkołą eucharystycznego życia”, w której uczymy się postawy wdzięczności, umiaru i solidarności. Święty Maksym Wyznawca pisał w *Ambigua*: *Ὁ κόσμος ἄνθρωπος καὶ ὁ ἄνθρωπος κόσμος* – „Świat jest człowiekiem, a człowiek światem”, wskazując na nierozzerwalną więź pomiędzy człowiekiem a kosmosem. Jeśli człowiek niszczy świat, niszczy samego siebie; jeśli natomiast uświęca świat poprzez modlitwę i odpowiedzialność, sam staje się święty.

Tak rozumiana ekologia integralna staje się odpowiedzią na kryzys cywilizacyjny współczesności. Kryzys ekologiczny, społeczny i duchowy jest bowiem w swej istocie kryzysem antropologicznym. Patriarcha Bartłomiej nazywa go wręcz „grzechem ekologicznym”, podkreślając, że nieodpowiedzialne traktowanie stworzenia jest grzechem przeciwko Bogu i bliźniemu. Dlatego wychowanie chrześcijańskie musi ukazywać, że troska o środowisko jest obowiązkiem moralnym i duchowym, a nie jedynie kwestią techniczną czy polityczną.

Ekologia integralna, odczytana w kluczu teologiczno-liturgicznym, kształtuje nowy typ duchowej wrażliwości: zdolność dostrzegania w świecie odbicia Stwórcy, otwarcia na doświadczenie kosmicznej liturgii i gotowość do życia w ascezie. W konsekwencji pedagogika chrześcijańska, inspirowana nauczaniem patriarchy Bartłomieja I i pogłębiona przez refleksję papieża Franciszka w *Laudato si'*, ukazuje drogę wychowania ku pełni człowieczeństwa. Jest to wychowanie, które uczy jednocześnie kontemplacji, odpowiedzialności i współodczuwania.

W ten sposób ekologia integralna jawi się jako fundament odnowionej pedagogiki chrześcijańskiej. Jest ona pedagogiką eucharystyczną, liturgiczną i ascetyczną, a zarazem społeczną i ekumeniczną. Jej realizacja w praktyce edukacyjnej Kościoła, rodziny i szkoły może stać się istotnym wkładem w budowanie „cywilizacji życia” i kultury pokoju.

Bibliografia:

Źródła:

Bartholomew I, *Cosmic Grace, Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch*, ed. J. Chryssavgis, Grand Rapids, MI: Eerdmans 2003.

Bartholomew I, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*, Doubleday, New York 2008.

Bartholomew I, *In the World, Yet Not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, ed. J. Chryssavgis, Fordham University Press, New York 2010.

Bazyli z Cezarei, *Homiliae in Hexaëmeron*.

Benedykt XVI, *Caritas in veritate*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 2009.

Biblia Sacra Vulgata. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma

Euchologion (Liturgia św. Jana Chryzostoma; Wielka Ektienia; *Mēnaion* 1 IX — Dzień modlitwy za stworzenie; *Mēnaion* 6 I - Theofania).

Fanciszek, Bartłomiej I, Welby, J., *Joint Message for the Protection of Creation*, wrzesień 2021.

Franciszek, *Laudato si'*. *W trosce o wspólny dom*, Wyd. M., Kraków 2015, cyt. numery: 8, 48–52, 95–100, 139, 156–162, 159, 201–211.

Jan Damasceński, *De fide orthodoxa; De imaginibus orationes tres*.

Jan Paweł II, *Centesimus annus*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 1991.

Maksym Wyznawca, *Ambigua*.

Novum Testamentum Graece, Nestle–Aland. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart
rok???

Septuaginta, ed. A. Rahlfs – R. Hanhart. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart

Opracowania:

Chryssavgis J., *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, Fordham University Press, New York 2012.

Chryssavgis J., *Creation as Sacrament: Reflections on Ecology and Spirituality*, T&T Clark, London 2019.

Górka J., *Ekologia integralna. Inspiracje encykliki Laudato si'*, WAM, Kraków 2016.

Morawa J., *Ekologia integralna w nauczaniu Kościoła katolickiego*, WAM, Kraków 2017.

Posacki A., 'Ekologia integralna jako kategoria pedagogiki katolickiej', *Paedagogia Christiana*, 2(40), s. 27–45, 2017.

Russell N., *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford University Press, Oxford 2004.

Skibiński P., 'Ekologia integralna jako wyzwanie dla wychowania chrześcijańskiego', *Pedagogika Katolicka*, 13(2), s. 11–28, 2019.

Świtkiewicz-Blandzi A., *Metafizyka światła. Studium z filozofii bizantyńskiej*, IFiS PAN, Warszawa 2000.